

Г.О. Тютюнник, м.н.с.

Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України

Теоретичні засади організації екологоорієнтованого землекористування на основі інклюзивного підходу

(Представлено д.е.н., проф. Степановим В.М.)

В статті проведено аналіз становлення трактування інклюзивності в контексті землекористування, а саме інклюзивного бізнесу. Розкрито характеристики інклюзивної бізнес-моделі та її переваги. Сформульовано сутнісні ознаки та цілі інклюзивної економіки. Обґрунтовано взаємозв'язок економіки та інклюзивного зростання, визначені його вимоги. Представлено розуміння інклюзивного розвитку у сфері землекористування, його цілі та завдання.

Досліджено міжнародний досвід забезпечення інклюзивного розвитку економіки природокористування, в розрізі проектів, спрямованих на передачу та адаптацію досвіду з підготовки у веденні екологічно чистого та соціального сільського господарства. Визначено особливості та переваги інклюзивного сільського господарства порівняно з іншими секторами, заснованими на тому ж рівні інвестицій.

Обґрунтовано впровадження принципів організації інклюзивності землекористування в практику. Надано системне уявлення інструменту інклюзивного землеробства Європейського органічного регламенту та Національної органічної програми США, а саме групової сертифікації. Цей інструмент допомагає малим підприємствам та індивідуальним власникам стати сертифікованими і надає їм доступ до глобальних органічних ринків. Представлено базові компоненти, переваги, принципи та характерні ознаки проведення процедури сертифікації.

Розкрито можливі економічні перетворення та розвиток інклюзивної моделі національної економіки в Україні на підставі формування екологічно чистих земель та переорієнтації сільськогосподарських підприємств на екологічно чисте виробництво.

Визначено економічний, екологічний та соціокультурний ефекти створення інклюзивних екологоорієнтованих сільськогосподарських підприємств.

Ключові слова: інклюзивний бізнес; інклюзивне землекористування; інклюзивна економіка; екологічно чисте землеробство; екологізація; сільське господарство; сертифікація.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними завданнями. Відповідно до оцінки UNEP на різних етапах (UNEP, 2012; UNEP, 2014; UNEP, 2015), прогрес використання земель в Україні має позитивну динаміку, але порівняно з іншими країнами, відстає майже на п'ятдесят відсотків. Успіхи щодо розвитку охоронюваних територій нейтральні, що викликає достатньо серйозний ризик можливого майбутнього погіршення стану цих земель. Взагалі що стосується, загального прогресу екологоорієнтованого розвитку економіки України, він характеризується негативним значенням та потребує подальшого удосконалення, вжиття відповідних заходів. Одним із таких напрямків є розвиток екологоорієнтованої інклюзивної моделі ведення сільського господарства, що допоміг би вирішити частину проблем національної економіки та українського села.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, на які спирається автор. Дослідженням розвитку моделі інклюзивної економіки присвячені праці українських науковців, зокрема Н.М. Андреевої [1], Т.О. Зінчук [2], Н.М. Куцмус [3], О.В. Нікішиної [4] та інших вітчизняних вчених. Однак більше уваги цьому питанню приділяється іноземними авторами, а саме Wytse Chamberlain, Ward Anseeuw [5], Emily Garr Pacetti [7], Andrew Drain [8], Van Elsen T. [11], Nguyen Thi Lan Huong [13], Bowen Gu [14] та іншими. В результаті чого, було зроблено висновок, що для більшої інтеграції України у світову економіку, розвитку інклюзивності необхідні додаткові дослідження, особливу у сфері раціонального землекористування.

Метою статті є розвиток теоретичних засад екологізації землекористування на основі інклюзивного підходу для залучення учасників господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність щодо виробництва сільськогосподарської продукції та сировини до раціонального та екологоорієнтованого використання земельних ресурсів, з метою отримання екологічно безпечної продукції високої якості.

Викладення основного матеріалу. Генезис інклюзивності в контексті землекористування. Ряд визначень інклюзивного бізнесу, зокрема з екологічно чистого виробництва, визначено в літературі. ПРООН описує інклюзивний бізнес як модель, що має на меті включення бідних людей до ланцюгів створення цінностей як виробників, працівників або споживачів таким чином, щоб це характеризувалося справедливістю та стійкістю.

Термін інклюзивний бізнес був запропонований Світовою бізнес-радою сталого розвитку, він посилається на «стійкі бізнес-рішення, які виходять за межі філантропії і розширюють доступ до товарів, послуг і можливостей існування для спільнот з низьким рівнем доходів у комерційно життєздатних способах. Інклюзивний бізнес призводить до створення можливостей працевлаштування для спільнот з низькими доходами – або безпосередньо, або через ціннісні ланцюги компаній як постачальників, дистриб'юторів, роздрібних торговців і постачальників послуг.

По суті, інклюзивні бізнес-моделі намагаються знайти синергію між цілями розвитку та основними бізнес-операціями підприємства. Цілісні інклюзивні моделі можуть забезпечити більшу соціально-економічну цінність та представляють захоплюючі можливості для приватного сектора. Міжнародна фінансова корпорація надає фінансову підтримку інклюзивним підприємствам, визначає ці моделі як «... комерційно життєздатні та відтворювані бізнес-моделі, які включають споживачів з низькими доходами, роздрібних продавців, постачальників або дистриб'юторів [5, с. 23].

Сутність та ознаки інклюзивного землекористування. Модель інклюзивної економіки, за визначенням Комісії з питань зростання та розвитку (Commission on Growth and Development), охоплює справедливість, рівність можливостей, захист у ринкових відносинах – є важливим компонентом будь-якої успішної стратегії зростання [6, с. 132].

Інклюзивна економіка передбачає економічне зростання у поєднанні із швидким і стійким скороченням бідності. Швидкий темп зростання потребує стійкості у довгостроковій перспективі, поширення між секторами економіки і включенням більшої частини робочої сили країни. Це означає врахування важливості структурних перетворень для економічної диверсифікації та конкуренції, включаючи реорганізацію робочих місць.

Інклюзивне зростання означає, що економіка повинна не тільки підтримувати темпи росту, а й поширювати вигоди від праці всіх верств населення та географічних регіонів країни.

Інклюзивна економіка характеризується:

- скороченням нерівності та різноманітням можливостей у доступі до суспільних благ, послуг та інфраструктури, таких як громадський транспорт, освіта, чисте навколишнє природне середовище;
- поширенням технологій, що сприяють підвищенню індивідуального і громадського добробуту, участі людей як працівників, споживачів та власників бізнесу на засадах прозорості та доступності;
- економічним зростанням, виробництвом достатньої кількості товарів і послуг, підвищенням робочих можливостей, збільшенням доходів;
- стабільністю, достатнім ступенем впевненості у майбутньому та збільшеній здатності передбачати результат економічних рішень, безпечністю інвестування, стійкістю до ризиків;
- сталим розвитком, збереженням добробуту між поколіннями або відновленням здатності за допомогою природних ресурсів виробляти товари і послуги [7, с. 1].

В узагальненому розумінні інклюзивний розвиток у сфері землекористування (від англ. inclusiveness – залученість) це соціально-економічний розвиток із залученням усіх верств населення та усіх територій.

Цілі та завдання інклюзивного землекористування:

1. Поліпшити спроможність людей з обмеженими можливостями отримати доступ до засобів праці у сфері сільськогосподарського виробництва.

- створення нових технологій для використання серед різних верств населення.
- розвиток навичок з використання інноваційних технологій та допомога у вирішенні проблем учасників груп з ведення екологічно чистого землеробства.
- покращення соціальної інтеграції для людей з обмеженими можливостями.

2. Підвищити рівень освіченості з проблем, з якими стикаються люди із обмеженими можливостями у сільській місцевості [8, с. 13].

Європейський досвід. Міжнародний досвід забезпечення інклюзивного розвитку економіки природокористування, зокрема землекористування, характеризується залученням сільського населення та окремих людей до захисту природного середовища та економічного зростання. Перехід на екологічно чисте виробництво та формування відповідної виробничої системи включає низку галузей, які грають важливу роль у виробництві та популяризації екологічно чистої продукції. Це підготовка кваліфікованих спеціалістів, маркетингова діяльність, формування екологічно чистих земель та догляд за ними тощо.

Інклюзивність в контексті екологізації землекористування у Європейських країнах визначається як інклюзивне землеробство. Привабливою характеристикою екологічно чистого землеробства є його природна тенденція до соціального включення. Сільське господарство є невід'ємною частиною інклюзивного розвитку, оскільки в 2–4 рази ефективніше у скороченні бідності порівняно з іншими секторами, заснованими на тому ж рівні інвестицій. Цей аспект підтриманий та посилений оновленою місією політики Європейського Союзу та соціальною інтеграцією, яка стала одним із шести сільських пріоритетів розвитку на програмний період до 2020 року [9, с. 23].

Проект, який стартував у 2013 році «Інклюзивне землеробство» (INCLUFAR) – передача концепцій, досвіду, навичок та інструментів навчання екологічно чистому та соціальному землеробству поєднує

досвід освіти, сформований в Північно-німецькому федеральному окрузі Шлезвіг-Гольштейн та Асоціації Північного регіону Камфілла (CNRS) (Норвегія). Проект спрямований на передачу та адаптацію досвіду до інших європейських країн, яким досі не вистачає такої підготовки в екологічно чистому та соціальному господарстві [10, с. 1].

У Європі «інклюзивні» ферми пропонують послуги для різних груп клієнтів. Вони об'єднують людей з обмеженими можливостями або пропонують послуги «Зеленого догляду» для дітей або людей похилого віку. Три європейські проекти – DIANA (Перешкоди у сталому сільському господарстві – новий підхід до підготовки практиків), MAIE (Багатофункціональне сільське господарство в Європі – соціальні та екологічні впливи на органічні ферми) та INCLUFAR – були ініційовані для задоволення потреб у підготовці фахівців, з питань екологічно чистого та соціального господарства. DIANA розробила навчальні інструменти для практиків, а MAIE розробив навчальний план для підготовки базових знань фермерів з метою надання послуг на своїх фермах. Проект INCLUFAR зосереджується на передачі досвіду двох вже існуючих навчальних програм – німецького FAMIT та скандинавського «Балтійського семінару» – в інші цільові країни. Ці проекти відповідають вимогам професіоналізації та страхуванню якості та екологічності діяльності сільського господарства.

Проект INCLUFAR базується на практичному та концептуальному досвіді органічних ферм у різних країнах. Особливо ефективним є поєднання органічного та біодинамічного сільського господарства з його потребою в здоровому ґрунті, навколишньому природному середовищі та інтегрованій соціальній роботі, що надає позитивний вплив на людей, зокрема з обмеженими можливостями, природу та ландшафт. Ці ферми вважають людей з обмеженими можливостями реальними співробітниками з певними показниками ефективності, здатними і готовими внести свій внесок.

Існує вирішальний попит на навчальні програми для підприємств соціального та екологічно чистого сільського господарства як для персоналу так і для підприємців. Щоб задовольнити цю вимогу, проекти мають на меті передати усталені та затверджені навчальні програми та накопичений досвід екологоорієнтованим підприємствам, які пов'язують області інклюзивної взаємодії з особами всіх верств населення, в тому числі з особливими потребами та інклюзивної роботи з навколишнім оточуючим середовищем на екологічно чистих сільськогосподарських землях [11, с. 520].

Впровадження принципів організації інклюзивності землекористування в практику. Інклюзивне землеробство здійснюється сільськогосподарськими та садівничими підприємствами, які об'єднують людей не тільки із обмеженими можливостями, а також людей із фізичними, психічними або емоційними недоліками, соціально незахищених, молодих правопорушників, дітей з обмеженими можливостями навчання, наркотично залежних, тривало безробітних, активних літніх людей, школярів.

У багатьох країнах ЄС екологічно чисте землеробство використовується для реабілітації людей, які були ув'язнені з дуже позитивними та продуктивними соціальними результатами. Іншим прикладом з Італії, який отримав нагороду від національної організації фермерів щодо своїх інноваційних досягнень, є ферма *Vaigiano* біля *Quarrata* у Тоскані. Ця повністю багатофункціональна та соціальна ферма перейшла до екологічно чистого землеробства, а також стала освітньою фермою. Особливо їй робить те, що їй вдалося залучити дітей і підлітків (від 8 до 16 років) до праці. Щомісяця молодіжна молочна компанія надає свіжі йогурти до сусідніх шкіл, а в вихідні дні доступні молочні продукти ферми для продажу місцевим жителям і туристам [12, с. 32].

Інклюзивне сільське господарство, землеробство включає різні компоненти, такі як аналіз потреб, базові дослідження, інформованість та мотиваційні заходи, розбудову потенціалу шляхом проведення конференцій, семінарів, тренінгів з реабілітації та поліпшення якості життя, навчання практикам щодо вирощування конкретних культур, органічну сертифікацію, розробку документації, дослідження ринку, розробку бізнес-планів постачання сировини, впровадження технологій переробки тощо.

Однією з особливостей, разом з тим, інструментом інклюзивного землеробства Європейського органічного регламенту та Національної органічної програми США, який допомагає малим підприємствам та індивідуальним власникам стати органічно сертифікованими і надає їм доступ до глобальних органічних ринків є групова сертифікація [13, с. 1]. Такий спосіб сертифікації в нашій країні спонукатиме сільськогосподарських підприємців до угруповання та концентрації екологічно чистих земель, адже це полегшить розбудову економіки в галузі екологізації землекористування, стане запорукою вирішення питання розпайованих земельних ділянок та порушення цілісності масивів і їх якісного стану (рис. 1).

Групова сертифікація базується на концепції внутрішньої системи якості, яка включає: впровадження внутрішнього контролю системи, внутрішніх стандартів, ризик оцінки. Зовнішній інспекційний орган перевіряє та оцінює ефективність системи внутрішнього контролю. Процедури сертифікації повинні проводитися щорічно, описувати процес перевірки виробників групи. Вибірка груп для зовнішніх перевірок заснована на факторі ризику. Щорічні перевірки, спостереження та оцінки проводяться разом із груповими навчаннями виробників.

Специфічністю інклюзивності екологоорієнтованого землеробства є співпраця з малими підприємствами та індивідуальними власниками, визначення їхніх потреб і прямі довгострокові партнерські відносини з ними на засадах довгострокового партнерства. Це допомагає компаніям забезпечити більш стабільний ланцюжок постачання, а також гарантує, що їхні інвестиції в розбудову потенціалу дрібних фермерів окупляться.

Рис. 1. Системне уявлення групової сертифікації виробників екологічно чистої продукції

Допомагаючи фермерам покращувати свої технології та навички ведення сільського господарства, компанії можуть отримати вигоду від підвищення продуктивності та якості продукції для задоволення потреб ринку.

При інклюзивному землекористуванні відбувається залучення більшості територій для ведення екологічно чистого виробництва, а саме консолідація таких земель. Співпраця із малими фермерами як особами з менш ніж двома гектарами землі, надає невеликі можливості для бізнесу. Однак, якщо співробітництво розглядається у масштабах спільноти у 100 мільйонів фермерів, ринковий потенціал може бути величезним.

Це дрібні фермери, які зіткнулися з тими ж проблемами і мають однаковий попит на доступні та недоступні сільськогосподарські послуги. Це можуть бути інструменти обміну знаннями, логістичні послуги, сільськогосподарське обладнання та системи, але адаптовані до менших масштабів.

Від впливу інвесторів до політиків, від компаній агропромислового комплексу до асоціацій фермерів, необхідна відданість та терпіння кожного, щоб розвинути більш стійку екосистему агробізнесу, яка підтримує дрібних фермерів і не залишає жодного з них [14, с. 1].

В Україні формування екологічно чистих земель та переорієнтація сільськогосподарських підприємств на екологічно чисте виробництво сприятиме розвитку інклюзивної моделі національної економіки. Адже екологічно чисте сільськогосподарське виробництво, як будь-яка підприємницька галузь, вимагає не тільки розвиток безпосередньої діяльності щодо виробництва екологічно чистої продукції, а й проведення інформування населення, маркетингових і рекламних заходів, що спонукатиме приверненню творчої молоді до розвитку сільських територій. Створення навчальних факультетів, що спеціалізуються на веденні екологічно чистого виробництва, формуванні та концентрації екологічно

чистих земель, формування достатньої кількості бюджетних місць дозволить підготувати не тільки кваліфікованих спеціалістів, а й зацікавити педагогів та науковців. Затребуваними будуть також фахівці з бухгалтерського обліку і аудиту, реалізатори екологічно чистої продукції на ринках збуту, спеціалісти з контролю безпеки тощо.

Створення інклюзивних екологоорієнтованих ферм визначає ряд ефектів: економічний, екологічний та соціокультурний (рис. 2).

Економічний ефект визначається додатковим джерелом доходу та робочих місць для сільського населення, підвищенням вартості землі, якісним поліпшенням інфраструктури, використанням переважно невитратних ресурсів, (природних, соціокультурних, історичних).

Екологічний ефект виражається в покращенні якості земельних ресурсів, зменшенні ущільнення ґрунтів, відродженні порушених екосистем за рахунок використання біологічних методів підвищення родючості ґрунтів та захисту рослин, зниженні потрапляння шкідливих речовин в ґрунти (води, атмосферу), покращенні стану ґрунтопокривних культур, зменшенні стоку, збільшенні ґрунтової інфільтрації, збереженні локального біорізноманіття.

Рис. 2. Економічні перетворення та розвиток сфери екологічно безпечно землекористування на засадах інклюзивності

Соціокультурний ефект пов'язаний із культурним і психологічним взаємозбагачення, презентацією елементів культури, традицій, кулінарії, виробничих навичок, поліпшенням іміджу території.

Висновки та і перспективи подальших досліджень. Розвиток нової економічної моделі, а саме інклюзивного бізнесу, який має високу соціально-економічну цінність та представляє захоплюючі можливості, характеризується справедливістю, рівністю можливостей, захистом у ринкових відносинах всіх верств населення, разом з тим передбачає економічне зростання, стабільність, сталий розвиток.

Інклюзивність в контексті екологічно чистого землекористування направлена на покращення умов сільськогосподарського землеробства для людей з обмеженими можливостями, підвищення рівня освіченості у відповідних питаннях, скорочення нерівності та надання можливостей у доступі до суспільних благ, послуг та інфраструктури.

Міжнародний досвід налічує ряд проектів, що спрямовані на передачу концепцій та досвіду з подальшою їх адаптацією у різних країнах з метою розвитку сфери інклюзивного землеробства. Інклюзивні екологоорієнтовані ферми є багатофункціональними та соціальними.

Інструментом інклюзивного землеробства є групова сертифікація, що спонукає дрібних фермерів до об'єднання в сільськогосподарські кооперативи, угруповання та концентрації екологічно безпечних землекористувачів, з метою спрощення процедури набуття статусу органічно сертифікованого виробника.

Україна володіє значним аграрним потенціалом, проте недостатнім рівнем розвитку екологоорієнтованої сільськогосподарської галузі. Разом з тим, загальний прогрес екологоорієнтованого розвитку економіки України характеризується як негативний та потребує подальшого удосконалення.

Створення інклюзивних екологоорієнтованих ферм характеризується рядом ефектів: економічним, екологічним та соціокультурним. Розбудова екологоорієнтованого інклюзивного фермерства допоможе вирішити низку проблем національної економіки та сприятиме розвитку українського села.

Список використаної літератури:

1. Andryeyeva N. «Green» infrastructure of the economy of recreational nature use / N.Andryeyeva // *Baltic Journal of Economic Studies*. – 2018. – Vol. 4. – No. 4. – P. 6–13.
2. Зінчук Т.О. На початку пошуку стратегії інклюзивного зростання сільської економіки: світовий та європейський підхід / Т.О. Зінчук // *Вісник Сумського національного аграрного університету*. – 2016. – Вип. 4 (68). – С. 132–137.
3. Kutsmus N. Methodological peculiarities of rural economy research from neoruralism standpoint / N.Kutsmus // *Baltic Journal of economical studies*. – 2015. – No. 1 (2). – P. 69–76.
4. Нікішина О.В. Методичні положення щодо моніторингу індикаторів «зеленого» зростання у контексті сталого розвитку України / О.В. Нікішина // *Економіка харчової промисловості*. – 2018. – Т. 10, Вип. 4. – С. 15–28.
5. Wytse Chamberlain&Ward Anseeuw. Inclusive business in agriculture / *Sun Media Metro*. – 2017. – 261.
6. *The Growth Report: Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development* / Commission on Growth and Development. – 2008. – 198 p.
7. Emily Garr Pacetti The Five Characteristics of an Inclusive Economy: Getting Beyond the Equity-Growth / Emily Garr Pacetti. – Dichotomy The Rockefeller foundation. – 2016. – Access mode : <https://www.rockefellerfoundation.org/blog/five-characteristics-inclusive-economy-getting-beyond-equity-growth-dichotomy/>.
8. Andrew Drain / *Inclusive agriculture*. – 2018. – 31 p.
9. EU rural review / *European Network for rural development*. – 2014. – 44 p.
10. Inlufar / *Lifelong learning programme*. – Access mode : <http://www.inclufar.eu/en/>.
11. INCLUFAR – Inclusive Farming. A new educational approach in Social Farming / T.Van Elsen and others // *Proceedings of the 4th ISOFAR Scientific Conference. «Building Organic Bridges», at the Organic World Congress 2014, 13–15 Oct. – Istanbul, Turkey. – 2014. – С. 517–522.*
12. EU rural review / *European Network for rural development*. – 2014. – 44 p.
13. Nguyen Thi Lan Huong / *Inclusive policy options for organic vegetable farms*. – 2018. – Access mode : <https://vietnamnews.vn/world/467655/inclusive-policy-options-for-organic-vegetable-farms.html#kBWzWYKofipGmfpX.97>.
14. Bowen Gu / *Inclusive business in agriculture: Leave no farmer behind*. – 2016. – Access mode : <https://www.eco-business.com/opinion/inclusive-business-in-agriculture-leave-no-farmer-behind/>.

References:

1. Natalya Andryeyeva (2018), «Green» infrastructure of the economy of recreational nature use», *Baltic Journal of Economic Studies*, Vol. 4, No. 4, Pp. 6–13.
2. Zinchuk, T.O. (2016), «Na pochatku poshuku stratehii inklyuzyvnoho zrostantia silskoi ekonomiky: svitovi ta yevropeyskyi pidkhd», *Visnyk Sumskoho natsionalnoho aharnoho universytetu*, No. 4 (68), Pp. 132–137.
3. Kutsmus, N. (2015), «Methodological peculiarities of rural economy research from neoruralism standpoint», *Baltic Journal of economical studies*, No. 1 (2), Pp. 69–76.
4. Nikishyna, O.V. (2018), «Metodychni polozhennia shchodo monitorynhu indykatoriv «zelenoho» zrostantia u konteksti staloho rozvytku Ukrainy», *Ekonomika kharchovoi promyslovosti*, Vol. 10, Iss. 4, Pp. 15–28.
5. Wytse Chamberlain&Ward Anseeuw (2017), *Inclusive business in agriculture*, Sun Media Metro, 261 p.
6. *The Growth Report: Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development* (2008), Commission on Growth and Development, 198 p.
7. Emily, Garr Pacetti (2016), *The Five Characteristics of an Inclusive Economy: Getting Beyond the Equity-Growth. Dichotomy*, The Rockefeller foundation, available at: <https://www.rockefellerfoundation.org/blog/five-characteristics-inclusive-economy-getting-beyond-equity-growth-dichotomy/>.
8. Andrew, Drain (2018), *Inclusive agriculture*, 31 p.
9. EU rural review (2014), *European Network for rural development*, 44 p.
10. *Inclufar*, Lifelong learning programme, available at: <http://www.inclufar.eu/en/>
11. Van Elsen, T. and others (2014), «INCLUFAR – Inclusive Farming. A new educational approach in Social Farming», *Proceedings of the 4th ISOFAR Scientific Conference, «Building Organic Bridges», at the Organic World Congress 2014, 13–15 Oct., Istanbul, Turkey*, Pp. 517–522.
12. EU rural review (2014) *European Network for rural development* [in English].
13. Nguyen, Thi Lan Huong (2018), *Inclusive policy options for organic vegetable farms*, available at: <https://vietnamnews.vn/world/467655/inclusive-policy-options-for-organic-vegetable-farms.html#kBWzWYKofipGmfpX.97>
14. Bowen, Gu (2016), *Inclusive business in agriculture: Leave no farmer behind*, available at: <https://www.eco-business.com/opinion/inclusive-business-in-agriculture-leave-no-farmer-behind/>

Тютюнник Ганна Олексіївна – молодший науковий співробітник Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України.

Наукові інтереси:

- економіка природокористування;
- екологічно чисте землекористування;
- екологізація землекористування;
- органічне виробництво.

Стаття надійшла до редакції 28.12.2019.